

ŚREDNIOWIECZE (1050- 1576)

Wprowadzenie chrześcijaństwa w Europie Płn. zbiega się z przełomem czasów prehistorycznych i historycznych. Okres od konsolidacji kościoła rzymsko-katolickiego ok. r. 1050 do reformacji w r. 1536 określa się mianem średniowiecza.

Średniowiecze na Bornholmie można podzielić na trzy okresy:

1. Wczesne średniowiecze obejmujące okres od wprowadzenia chrześcijaństwa ok. r. 1050 do zniszczenia królewskiego grodu Lilleborg w r. 1259.
2. Późne średniowiecze to okres 1259-1525, kiedy Bornholm podlegał siedzibie arcybiskupa w Lund i był zarządzany z Hammershus.
3. Okres Lubeki (1525-1576), gdy Bornholm został przez króla duńskiego Fryderyka I oddany w zastaw za długi hanzeatyckiemu miastu Lubeka.

Chociaż mówimy o czasach nowożytnych, z okresu średniowiecza na Bornholmie nie zachowało się zbyt wiele źródeł pisanych dotyczących wydarzeń czy stosunków panujących na wyspie – ani w materiałach archiwalnych arcybiskupstwa w Lund ani w innych duńskich archiwach. Olbrzymią część materiałów źródłowych z Bornholmu należy uznać za zniszczoną podczas powtarzających się napadów i plądrowania twierdzy Hammershus.

Z tego powodu można więc mówić o "czasach prehistorycznych"; lecz zachowanych jest dużo materiałów źródłowych innego rodzaju: zamki, kościoły, kaplice, kamienie runiczne i nagrobne, miejsca kultu, nazwy miejscowości oraz znalezione w ziemi artefakty. Wszystkie zawierają informacje, które "odczytane" we właściwy sposób dostarczają dużo wiedzy na temat średniowiecza, ponieważ od tego okresu możliwe jest umieszczenie śladów kulturowych w powiązaniu z polityką, ekonomią i kulturą.

Od okresu późnego średniowiecza zachowanych jest dużo więcej źródeł pisanych, które w pierwszym rzędzie dotyczą kupna i sprzedaży (prawa własności) oraz stosunków prawnych dotyczących króla, kościoła i szlachty.

Dopiero od okresu Lubeki pojawia się coraz więcej wyczerpujących raportów pisanych, które w bardziej ogólny sposób opisują stosunki panujące na Bornholmie. Okres ten powinien z tego powodu zostać zaliczony do historii nowszej, lecz często koniec średniowiecza na Bornholmie ustala się na rok 1576.

1. Wczesne średniowiecze (1050-1259)

W okresie wikingów Bornholm miał własnego króla, lecz w X w. stracił swą niezależność i został podporządkowany koronie duńskiej. Według sagi o Olavie Tryggvasonie Snorre Sturlusonie (1178-1241), Bornholmem za panowania Harald Sinozębego (940-986) rządził jarl Veset. W islandzkiej księdze *Flateyjarbok* z ok. roku 1380 mówi się o 20 gospodarstwach królewskich na Bornholmie za czasów Kanuta IV Świętego (1080-86).

Saga *Knyttligesagaen* z około r. 1250 podaje, że istniało 12 gospodarstw królewskich, zarządzanych przez pełnomocnika królewskiego. Ponadto wzmiankuje o istnieniu 14 kościołów i 12 „miast”. Wygląda na to, że cały Bornholm należał wówczas do dóbr królewskich. Podczas walk między królem Svendem i arcybiskupem Eskildem w r. 1149, król ofiarował arcybiskupowi miasto i dużą część wyspy, by zyskać jego przyjaźń. Z dużym prawdopodobieństwem tym miastem było Aakirkeby oraz trzy bornholmskie "dzielnice" (prowincje) w północnej i południowej części wyspy. Czwartą, ostatnią, zachował dla siebie.

Podział na "dzielnice", będące swego rodzaju jednostką ekonomiczną, sądową i militarną pochodzi prawdopodobnie jeszcze z okresu wikingów. "Dzielnica" jest równoznaczna z obszarem, którego mieszkańcy byli w stanie wystawić i uzbroić oddział liczący 42 wojowników. "Dzielnica" dzieliła się z kolei na jedną do czterech mniejszych jednostek, będących obszarami podatkowymi. W każdej z nich chłopci opłacali budowę łodzi obronnej na 24-26 osób, dostarczając także jej załogę i zapewniając jej zaprowiantowanie. Na Bornholmie było 12-16 takich jednostek. Dobra królewskie administrowano prawdopodobnie z umieszczonego pośrodku Bornholmu **Gamleborg** w lesie Almindingen, a od około r. 1150 zarządzano nimi z nowo zbudowanego **Lilleborg**. Dobra kościelne administrowali kanonicy z katedry w Aakirkeby. Później administracja kościelna została prawdopodobnie przeniesiona do twierdzy **Hammershus**, łatwiej dostępnej z, po r. 1658, szwedzkiego miasta Lund (siedziby arcybiskupstwa).

W średniowieczu pojmowano społeczeństwo jako rządzone przez dwie władze: niebiańską - reprezentowaną przez kościół oraz ziemską - reprezentowaną przez władzę królewską. Dopóki król uczestniczył w wyborze biskupów, nie było większego nieporozumienia między tymi dwoma władzami.

Po roku 1103/1004, kiedy ustanowiono arcybiskupstwo w Lund i gdy kościół stawał się stopniowo jednym z większych posiadaczy dóbr, wzrastała jego niezależność i znaczenie jako czynnika władzy przeciwnego

królowi. Kapituła zaczęła samodzielnie dokonywać wyboru biskupów i arcybiskupa, bez konsultacji z królem. Mimo mniejszych walk między sobą, kościół i król stały dość blisko do r. 1252, gdy Jakob Erlandsen został arcybiskupem Lund.

Właśnie z tego powodu, że większa część Bornholmu stanowiła w r. 1149 dobra arcybiskupa, wyspa została wciągnięta w walki między królem a arcybiskupem. W r. 1259 królewska twierdza Lilleborg została zajęta i zniszczona przez brata arcybiskupa, Andersa Erlandsena oraz księcia Rugii Jaromira.

Twierdze króla duńskiego: starsza - **Gamleborg** oraz młodsza - **Lilleborg**, zbudowane zostały pośrodku Bornholmu, by umożliwić rządzenie całą wyspą.

Prawdopodobnie ok. roku 1100 Gamleborg, o łącznym areale 27.000 m², został wzmocniony murem kamiennym o ok. 275 m długości, do 2 m grubości i co najmniej 6 m wysokości, biegnącym wzdłuż całej zachodniej strony twierdzy. Postawiono także nową bramę południową, zbudowaną z bloków wapiennych z Limensgade koło Aakirkeby.

Na dziedzińcu twierdzy znaleziono ślady pieca do wypalania wapna, pochodzące z czasów budowy twierdzy. Na obszarze wewnątrz twierdzy przeprowadzono mniejsze wykopaliska oraz badania przy pomocy wykrywaczy metali *). Znaleziono wiele przedmiotów z żelaza: noże, groty i strzemiona. Ponadto osetki z norweskich łupków ilowych, wiele przęślików oraz fragmenty słowiańskich i bałtyjsko-wendyjskich wyrobów ceramicznych z okresu wikingów i wczesnego średniowiecza, pochodzących z regionu basenu M.

Bałtyckiego (tzw. Østersøkeramik). Znaleziska te świadczą o tym, że we wczesnym średniowieczu znajdował się w twierdzy Gamleborg stały garnizon.

Na podstawie znalezionych monet można stwierdzić, że ok. r. 1150 król rozpoczął budowę dużo mniejszej twierdzy Lilleborg, o areale 2.600 m², 700 m na północny zachód od Gamleborg. Prawdopodobnie ok. roku 1200 wzmocniono mury oraz dobudowano kwadratową wieżę koło bramy północno-wschodniej.

W latach 1820-22 przeprowadzono w Lilleborg pierwsze badania archeologiczne. Większość znalezisk dokonano podczas badań i restauracji twierdzy przeprowadzonych przez P. Hauberga w latach 1887-1922.

Najnowsze znaleziska pochodzą z prac restauracyjnych w twierdzy dokonanych w latach 1954-1957.

Znaleziska węgla drzewnego oraz spalonych ziarn zboża wykazały, że Lilleborg został spalony. Bogate znaleziska monet, szkła okiennego, pucharów, naczyń glinianych, narzędzi kuchennych, plansz gier, grzebieni oraz grotów i strzemion, a także części uzbrojenia świadczą o nagłym zniszczeniu twierdzy.

W dziele Adama z Bremy, opisującym stosunki panujące w Europie Płn. około r. 1070 pisze on, że Bornholm stał się chrześcijański dopiero za czasów biskupa Eginosa z Dalby/Lund (ok. 1060-1072). Około r. 1060 biskup Eginosa miał wezwać mieszkańców wyspy do zniszczenia obrazów wyznawanych przez nich bogów i budowy świątyń oraz wykupienia wielu poddanych chłopów. Późna chrystianizacja wyspy została potwierdzona badaniami trzech wczesnochrześcijańskich cmentarzy. Jak dotychczas, nie udało się natomiast znaleźć śladów najstarszych drewnianych kościołów, które – jak należy przypuszczać – wówczas wzniesiono.

Wiele spośród wczesnochrześcijańskich kamieni runicznych prawdopodobnie postawiono na pierwszych cmentarzach chrześcijańskich. Na kamieniach wyryte są krzyże oraz napisy takie jak: "Boże/Panie pomóż jego duchowi/duszy i św. Michałowi", "Święty/dobry Chrystusie pomóż jego duszy", "Boże, pomóż jego duchowi i Matce Bożej". "Chrystusie i św. Michale i św. Mario, pomóż jego duszy". Większość z tych kamieni została wzniesiona przez mężczyzn dla uczczenia męskich członków rodziny. Mimo tego, że kamienie zawierają treści chrześcijańskie, wyryte na nich imiona męskie są jeszcze pochodzenia pogańskiego, jak np. Thorfast, Thorsten og Tholak.

W okresie 1150-1250 wzniesiono na Bornholmie 15 kamiennych kościołów romańskich.

Spośród nich zachowanych jest do dziś 12 – lecz kościół w Østermarie jedynie jako ruina. Kościoły w Rø, Klemensker i Vestermarie zostały całkowicie rozebrane w końcu XIX w., by stworzyć miejsce dla większych budowli.

Wyjaśnienie, czemu kościoły stawiano w określonych miejscach, może być dziś trudne. Wiele wskazuje na to, że budowa kościołów kamiennych zbiegła się z procesem centralizacji, podczas której zlikwidowano wiele kościołów drewnianych i wczesnochrześcijańskich cmentarzy oraz parafii, by utworzyć nowe parafie z nowo wzniesionymi kościołami z kamienia. Uważa się zatem, że większość kamiennych kościołów wzniesiono prawdopodobnie tam, gdzie wcześniej stał kościół drewniany i cmentarz.

Podział na parafie jest kościelnym podziałem administracyjnym wewnątrz "dzielnic". Można uznać, że istniejący do dziś podział na parafie przeprowadzony został ok. roku 1135, po wprowadzeniu dziesięciny. 1/3 dziesięciny trafiała do biskupa, 1/3 do plebana, a 1/3 przeznaczano na remont i konserwację budynku kościelnego.

Kościół średniowieczny budowano z materiałów pochodzących z Bornholmu: granitu, piaskowca i wapieni. Pod względem stylu kościoły były pod silnym wpływem sztuki romańskiej z siedziby arcybiskupstwa w Lund.

Występowały dwa typy budowli, oba z absydą, prezbiterium i nawą: na planie wydłużonego prostokąta lub koła (kościół rotundowy). Najmłodszym z kościołów romańskich Bornholmu wydaje się być kościół w Poulsker, najstarszym – Aakirke. Zdecydowanie jest on zarazem największym z kościołów bornholmskich, a drugi pod względem wielkości to kościół rotundowy w Østerlars.

Dla datowania najistotniejszymi są znaleziska monet, dokonane podczas burzenia czy przebudowy kościołów. Pozwala to określić pochodzenie kościołów kamiennych na pierwszą połowę XIII w. Chrześcijań chowano z głową skierowaną na zachód i twarzą lekko zwróconą na wschód, tak, by pochowany mógł zobaczyć Jezusa, gdy ten w Dzień Zmartwychwstania powstanie razem ze wschodzącym słońcem. Ramiona układano wzdłuż ciała. Głębokość grobu wynosiła najczęściej 60 cm. Kobiety chowano w części północnej cmentarza, mężczyzn zaś - w części południowej. Ten podział według kryterium płci zachowany został aż do okresu reformacji (1536). Na podobnej zasadzie podzielona była nawa kościelna – z oddzielnym wejściem dla kobiet od strony północnej i oddzielnym dla mężczyzn od strony południowej. Grobowce w budynku kościelnym zarezerwowane były dla osób o wysokim statusie społecznym i ekonomicznym. Właściciele i opiekun kościoła często byli chowani w zachodniej części budynku lub w wieży, podczas gdy księżę z danego kościoła najczęściej chowano blisko ołtarza i prezbiterium.

W czasie katolickiego średniowiecza kościół wznowił pogański kult świętych źródeł. Na Bornholmie istnieje 55 nazwanych źródeł, z których 9 uważano za święte. Znane 7 źródeł koło kościoła Aakirke, spośród których dwa określano jako święte. Sam kościół wzniesiono 300 m od świętych źródeł Lappetræskilden og Stokkekilden. Istnienie tych cudownych źródeł w Aakirkeby wyjaśnia prawdopodobnie, dlaczego patronem Aa kirke jest Jan Chrzciciel. Kościół w Østermarie i Ibsker postawiono także w pobliżu źródeł. W Østermarie źródło znajduje się zaledwie 25 m na zachód od wieży dzwonnicy. W Ibsker źródło Præstekilden (Księżę źródło) leży 200 m na południowy wschód od kościoła.

Charakterystyczna dla Bornholmu struktura zabudowy z pojedynczymi gospodarstwami leżącymi w długich rzędkach i małych osiedlach o nazwach zakończonych na "by" (*pol.: osada, miasto – przyp.tłum.*) pochodzi z okresu średniowiecza.

Znanych jest ponad 250 działek ziemi, często z bogatymi w znaleziska warstwami kulturowymi, z toczonymi na kole garncarskim i mocno wypalonymi wyrobami ceramicznymi - wczesnośredniowieczną ceramiką słowiańską oraz bałtycko-wendyjską, tzw. "Østersø-keramik". Ponadto wiele z tych miejsc wyróżnia się względnie dużym bogactwem znalezisk przedmiotów z metalu oraz dobrze zachowanymi jamami zasobowymi. Właściwym powodem dla istnienia tak wielu tego rodzaju działek jest fakt, że w okresie XI - XIII w. nastąpiły duże zmiany sposobie zabudowy. Pierwsza z nich nastąpiła w ciągu XI w., gdy powstało wiele nowych lub przeobrażonych gospodarstw. Druga - ok. roku 1200, gdy większość gospodarstw przeniesiono w te miejsca, gdzie znajdują się po dzień dzisiejszy.

Obecność kościoła i króla była bardzo widoczna w średniowiecznym społeczeństwie i pociągnęła za sobą wzrastający ucisk podatkowy. Równocześnie z dużym wzrostem liczby ludności może to wyjaśniać potrzebę zakładania nowych gospodarstw oraz uprawy dotychczas niewykorzystanych arealów, co oznaczało także masowe przenoszenie gospodarstw, które umieszczano bliżej nowych upraw.

Mimo tych olbrzymich zmian, struktura zabudowy z pojedynczymi gospodarstwami w długim rzędku (zabudowa typu ulicówka) pozostała niezmienną. Wiele wskazuje na to, że liczba zabudowy w formie trzech blisko siebie położonych gospodarstw znacznie się zmniejszyła. Zabudowa wydaje się być regulowana, lecz brak jeszcze badań wykazujących, że przyległe do gospodarstw działki były ogrodzone i ich wielkość regulowana na podstawie ich wartości podatkowej, jak jest to znane z dawnych obszarów duńskich oraz Olandii i Uplandii.

Jeśli chodzi o wiedzę na temat sposobu budowy w średniowieczu, to mimo wykopalisk, nie została ona wzbogacona, ponieważ obszar wykopalisk był zbyt mały. Natomiast udało się zarejestrować wiele średniowiecznych gospodarstw przy pomocy zdjęć lotniczych. I tak np. na lżejszych glebach południowego Bornholmu udało się w czasie suchych letnich dni w latach 1989-1992 wyraźnie zaobserwować różnice w roślinności wskazujące na wcześniejsze istnienie tam gospodarstw średniowiecznych.

W średniowieczu budowano dwa typy długich domów. Charakterystyczne dla okresu wikingów konstrukcje domów o ukośnie nachylonych ścianach, na planie trapezu, budowano aż do XII w. Zastąpione zostały potem długimi domami na planie prostokąta. Słupy wspornikowe były wciąż pokryte ziemią, lecz często widoczne są ściany i słupy nośne umieszczone na kamiennym fundamencie.

Rønne, Hasle i Aakirkeby tworzyły zapewne zabudowę miejską. Należy założyć, że w tym czasie powstało wiele osad rybackich i handlowych, lecz dotychczas przeprowadzono zaledwie kilka wykopalisk. Jak na

razie, udało się ustalić datowanie na wczesne średniowiecze jedynie w odniesieniu do bud rybackich koło Grynebæk, Sandkås Odde oraz we Flisebæk na południe od Årsdale.

Wzdłuż północnego i wschodniego wybrzeża Bornholmu znajdują się zachowane do dziś ślady średniowiecznego rybołówstwa, szczególnie połowów śledzia. Najlepiej zachowane są budowle i konstrukcje koło Bølshavn na zachód od ujścia rzeczki Gyldensåen, we Frennemark, koło Svenskehavn oraz w Skarvig na południe od Nexø.

Zorganizowane wydobycie soli w XIII w. sprawiło, że solone śledzie stały się ważnym produktem eksportowym do katolickiej Europy. Spożycie mięsa było zabronione w czasie postu, wzrosło zatem zapotrzebowanie na ryby. Handel na Bornholmie organizowany był głównie przez kupców z miast hanzeatyckich: Lubeki, Stralsundu, Greifswaldu, Szczecina, Kołobrzegu, Gdańska i Królewca. Kupcy z tych miast zjawiali się na targach śledzia w okresie od 24 sierpnia do 9 października, gdy trwały się wielkie połowy śledzia.

Rybołówstwo i handel stworzyły dobrobyt na Bornholmie. Bogactwo wyspy stało się jednak jednocześnie łakomym kąskiem dla rozbójników morskich. W XV., a szczególnie w początkach XVI w., (najczęściej) mieszkańcy Lubeki przeprowadzali zorganizowane napady rabunkowe. W r. 1428 spalili połowę bornholmskich gospodarstw, a na pozostałe nałożyli wysokie podatki. W r. 1509 opodatkowali Bornholm na 8.000 marek w srebrze, a w roku następnym na 8.000 łutów srebra. Odpowiada to 1870 i 125 kg srebra.

W latach 1885-1893, podczas badań średniowiecznych bud rybackich na wybrzeżu między Sandkås i Frenne Odde znaleziono ślady pieców i otwartych palenisk. Znajdowało się tam także wiele niemieckich monet, fragmentów importowanych wyrobów ceramicznych, narzędzia z żelaza oraz kości zwierzęce. To wszystko świadczy o tym, że w XIII - XV wieku żyło tam wielu ludzi.

Większość z bud była mała, z glinianą podłogą o powierzchni ok. 3,5x3 m, kilka -10x10 m. Niektóre z nich służyły prawdopodobnie za sezonowe mieszkania dla kupców niemieckich. Wiele z bud w okolicach Frennemark zostało zniszczonych w końcu ubiegłego wieku w wyniku eksploatacji żwiru koło Hølkemyr, a inne podczas budowy campingu koło Hullehavn.

Ludność Bornholmu ok. r. 1000 szacuje się na ok. 10.000.

Korzystne położenie Bornholmu na międzynarodowych szlakach handlowych na Bałtyku miało w średniowieczu duże znaczenie dla gospodarki i ekonomii. Znaleźiska archeologiczne świadczą o wielkim dobrobycie, a w dziele Adama z Bremy z ok. roku 1070 Bornholm opisany jest jako "najczęściej odwiedzany duński port i spokojna przystań dla statków pływających na wschód, do krajów barbarzyńskich i Grecji". Szczególnie w drugiej połowie XII w. i pierwszej połowie XIII w. wzrasta produkcja i wymiana handlowa w całej Europie Płn. Następuje ulepszenie metod rolniczych, dzięki nowej technice solenia możliwy staje się eksport solonych śledzi, powstają niemieckie miasta handlowe.

W Danii pierwsze miasta nadmorskie powstają prawdopodobnie dopiero po r. 1185, gdy pokonani zostali wendyjscy rozbójnicy morscy.

Bornholmcy także biorą udział w handlu, tak np. są wymienieni jako kupcy w sądzie miejskim w Slesvig od ok. r. 1200.

Za najstarszy ośrodek typu miejskiego, z rzemiosłem i handlem, należy uznać Aakirkeby, lecz nie przeprowadzono tam żadnych badań archeologicznych. Produkcja i obróbka towarów oraz rzemiosło – mimo ich postępującej specjalizacji – odbywała się w dalszym ciągu lokalnie. Pierwszą wyróżniającą się grupą rzemieślników byli prawdopodobnie garncarze i kowale. Koło Gl. Skovgård w Olsker, Skåningehøj w Klemensker oraz koło Ndr. Stensebygård w Bodilsker znaleziono ślady kuźni. W Stenseby kowal zajmował się także odlewnictwem srebra. W Lilleborg, poza śladami kuźni, znaleziono również surowce i półfabrykaty do wyrobu przedmiotów i narzędzi z kości i poroża jeleni.

Gospodarstwa wiejskie produkowały zboże i produkty zwierzęce. Dla ochrony zwierząt i upraw powstał w średniowieczu cały system rowów granicznych wokół gospodarstw.

Podczas badań archeologicznych w miejscach osiedlenia znajdowane są z reguły dobrze zachowane jamy odpadowe z kośćmi zwierzęcymi. Ze zwierząt i ptactwa domowego były to kości koni, rogacizny i nierogacizny domowej, owiec/baranów, gęsi i kur. Ze zwierząt i ptaków dzikich – łosi, saren, lisów, kuropatw i kun leśnych. W Jomfrugård w Poulsker oraz w Lilleborg w Almindingen znaleziono zachowane zwęglone resztki zboża i nasion, które świadczą o tym, że uprawiano wówczas głównie jęczmień i żyto, ale także owies, bób, Inicznik siewny i rdest.

W średniowieczu założono wiele młynów wodnych, wykorzystujących ciekły wodny do mielenia ziarna na potrzeby wielu gospodarstw. W XII -XIII w. zakładanie młynów stało się widocznie tak powszechne, że

zaistniała potrzeba uregulowania tego aktami prawnymi. Na przykład *Prawo Skanii* z ok. roku 1210 r. zawiera przepisy na temat młynów wodnych.

Rybołówstwo odgrywało wielką rolę w okresie całego średniowiecza. Praktyka prawna i spory o terytorium połowów wzmiankowane są m.in w wymienionym wcześniej *Prawie Skanii*.

Najnowsze badania archeologiczne osad średniowiecznych na Bornholmie wykazują, że ludność łowiła i spożywała duże ilości ryb. Najstarsze budy rybackie pochodzą także z tego okresu. Zachowane są do dziś, w małych naturalnych portach blisko ujść rzeczek i potoków. Badania archeologiczne tych bud wykazały ślady śledzi, dorsza, morświna, foki szarej i foki grenlandzkiej. Z ptaków morskich: m. in. mew siodłatych i kormorana czarnego.

Drogi przejazdowe – podobnie jak i w czasach obecnych – zależne są od struktury zabudowy. Węzły takie jak skupiska gospodarstw/osiedla, kościoły, twierdze, miejsce zebrań, kamieniołomy, osady rybackie i miejsca wyładunku i handlu stanowiły punkt wyjścia dla budowy sieci dróg. Zasady obowiązujące dla dróg wspólnych są poruszone w *Prawie Skanii* z 1210 r.

We wczesnym średniowieczu, kiedy twierdze Gamleborg i Lilleborg w lesie Almindingen były w użyciu, powstało wiele dróg. Wiele z nich jest zachowanych do dziś. Tam, gdzie drogi prowadziły przez obszary o miękkim podłożu, układane były kamienne bruki. W tych miejscach mogły się zachować także plecionki z darni. Dalsze badania archeologiczne, przy pomocy izotopu węgla C14 mogą pomóc w ustaleniu dokładnej daty powstania tych dróg.

Mimo tego, że na Bornholmie nie było zabudowy wiejskiej ze wspólnie uprawianymi arealami, istniała jednak potrzeba wspólnego zarządzania, szczególnie w zakresie obrony i sądownictwa. Dawny odpowiednik cechów i gildii istniał prawdopodobnie już od czasu podziału na parafie.

Kościelne magazyny mogły służyć za składy gildii biorących udział w bałtyckim handlu. Na Bornholmie gildie parafialne miały z pewnością zadania administracyjne i przede wszystkim obronne.

Ze względu na swe położenie, Bornholmowi od niepamiętnych czasów potrzebna była silna obrona wybrzeży. Kroniki wspominają np. o najazdach pogan ze wschodu za panowania Nielsa Starego - Mikołaja (1104-1134), którzy przyплыли okrętem wojennym i plądrowali każdego latem kupców i innych mieszkańców wyspy. Do roku 1185 istniało nieustanne zagrożenie ze strony Pomorza wendyjskiego, a ponadto - do czasu opanowania Estonii w roku 1219 i przejścia Kurlandii pod panowanie niemieckie w roku 1230 - ze strony państw bałtyckich.

W Vestermarie i Ibsker istnieje wiele pozostałości po Kurlandczykach. W Vestermarie znajduje się "Grobla kurlandzka" i "kurlandzkie gospodarstwo" Elisegård. Według przekazów, przybysze z Kurlandii spalili przybrzeżne gospodarstwa między Svaneke i Vasaåen, lecz zostali potem pokonani w bitwie na wschód od budynku kościoła w Svaneke. Niezliczone zakopane srebrne skarby, szczególnie z XI w. potwierdzają opowieści o tym, że były to czasy pełne niepokoju.

Także miejscowość Grødbby narażona była na ataki. Znalaziono tam na cmentarzysku pochowanego z żelazną strzałą w piersi, innego ze śladami uderzeń siekierą lub mieczem w kark.

Potrzeba systemu ostrzegawczego w formie ogni sygnalizujących niebezpieczeństwo musiał istnieć również długo jak system obrony. Król miał własny garnizon stacjonujący w grodzie Gamleborg, a potem w Lilleborg.

Dla ludności cywilnej gród królewski nie stanowił dobrej lokalnej ochrony, ponieważ położony był w lesie Almindingen na środku wyspy. Szukano więc schronienia w polach lub dawnych miejscach schronienia.

I właśnie bezpieczeństwo ludności cywilnej mogło być ważnym czynnikiem w odniesieniu do budowy kamiennych kościołów. Archeologowie średniowiecza uważają jednak, że celem ich budowy było w pierwszym rzędzie stworzenie magazynów dla przechowania i ochrony kościelnych i parafialnych dóbr i naturaliów. Istnieje natomiast zgodność co do tego, że budowane były jako kościoły obronne. Niezgodność dotyczy jednak tego, kogo/czego miały bronić.

Bornholmskie kościoły rotundowe zbudowane są z trzech poziomów. Najniższy z nich to część sakralna. Nad nią znajduje się część służąca za magazyn. Najwyżej położona część to część obronna. Jedynie Ny kirke (Nyker) pozbawiona jest części obronnej. Na podstawie znalezionych monet oraz analizy i datowania stylu portali uważa się, że kościoły rotundowe zostały wzniesione na początku XIII w., podczas gdy inni wciąż datują ich budowę na ok. rok 1150.

Mimo zewnętrznego podobieństwa, bornholmskie kościoły rotundowe różnią się proporcjami w budowie. Najwyższy jest kościół w Østerlars liczący 13 m wysokości, Olsker 12, 5 m, a po nim Nylars 11 m.

Przykościelne groble w Olsker i Østerlars, mające kształt koła, stanowiły prawdopodobnie część systemu obronnego. Z pozostałych kościołów wszystkie - poza kościołami w Pedersker i Poulsker - mają masywne wieże, które mogły służyć do obrony. Niektóre kościoły, jak np. w w Rutsker i Klemensker ze względów obronnych zbudowano na wyraźnie zaznaczonych wzniesieniach.

Nie wiadomo z całkowitą pewnością, w jaki sposób zorganizowane było **sądownictwo** na Bornholmie we wczesnym średniowieczu. Można jednak przypuszczać, podobnie jak w przepisach zawartych w *Prawie Skanii*, zarządcy dzielnic i parafii bornholmskich rozstrzygali spory sądowe. Najstarszy sąd, leżał według zachowanych przekazów na wzgórzu na południe od dawnej szkoły w Tingsted. Przeniesiono go potem w okolice na wschód od kościoła Aa kirke, prawdopodobnie z okolic źródła Stokkekilde. Często miejsca sądu leżały blisko miejsc targowych, i nierzadko w okolicach dóbr królewskich.

2. Późne średniowiecze (1259-1525)

Po zniszczeniu twierdzy Lilleborg Bornholmem rządzono z **Hammershus** – twierdzy arcybiskupa Lundu. Budowę twierdzy rozpoczęto prawdopodobnie w okresie ścisłej współpracy między arcybiskupem i królem duńskim, być może dotyczących wypraw zbrojnych przeciw Estonii (1181-1219). Hammershus był największą twierdzą arcybiskupa Lundu. Wzniesiono go prawdopodobnie na początku XIII w.

W r. 1259 oddziały arcybiskupa zajęły i zburzyły królewską twierdzę Lilleborg w lesie Almindingen. Lilleborg nie został nigdy odbudowany, a Hammershus stał się główną budowlą obronną Bornholmu. Podczas walk między królem a arcybiskupem, twierdza Hammershus była wielokrotnie zajmowana przez króla, lecz potem za każdym razem odbijana przez oddziały arcybiskupa.

W roku 1522 król duński przejął ponownie twierdzę Hammershus, lecz już w roku 1525 był zmuszony oddać Bornholm w zastaw mieszkańcom Lubeki na 50 lat. Ci odrestaurowali i rozbudowali twierdzę, lecz po roku 1576 Hammershus zaczął podupadać.

Wojny ze Szwecją w XVII w. uwiarykowały, że twierdza spełniła już swoją rolę. Od roku 1684 zaczęto budować nowe fortyfikacje na archipelagu Ertholmene (Christiansø), a w roku 1689 postawiono w Rønne nową twierdzę główną. Po przeniesieniu głównej administracji do Rønne, do roku 1743 w Hammershus mieszkał zastępca komendanta. W tym samym roku państwo duńskie rozpoczęło likwidację i rozbiórkę dawnej twierdzy. Do roku 1822, gdy ruiny zostały objęte ochroną, Hammershus potraktowano jak magazyn, skąd mieszkańcy całej wyspy pobierali materiały budowlane.

W latach 1885 - 1928 Muzeum Narodowe w Kopenhadze pod kierownictwem P.C. Hauberga prowadziło poważne prace restauracyjne w Hammershus. Odbudowano wówczas części dawnego zamku.

Poprzez większą część późnego średniowiecza Bornholm był rządzony zarówno z Lundu, jak i z Hammershus. Administracją zajmował się naczelnik, pobierający od ludności wyspy cło, opłaty eksportowe, opłaty za wynajmowanie bud rybackich, zwykłe podatki i pozostałe opłaty.

W ciągu późnego średniowiecza wzrosło znaczenie kościoła i instytucji kościelnych. Rozbudowano wiele wiejskich kościołów. Większość charakterystycznych wolno stojących dzwonnicy na kamiennym fundamencie wzniesiono po roku 1250. Wnętrza kościołów przyozdobiono freskami. W kościołach wiejskich zachowało się niewiele nagrobków średniowiecznych.

W latach 1250-1500 postawiono 12 **kaplic**. Pięć z nich jest wciąż w użyciu, pięć zachowanych jako ruiny, a dwie z nich zostały całkowicie rozebrane.

Jedną z nieistniejących już kaplic była, zbudowana w połowie XIII w. przyszpitalna kaplica św. Jerzego w Spidlegård w Åker. Szpital ten przeznaczony był dla trędowatych. Przebadano część cmentarza wokół dawnej kaplicy oraz znalezione tam szkielety. Najstarsze z nich wykazały zniekształcenia charakterystyczne dla trądu. Natomiast szkielety z grobów pochodzących z z XVI w. nosiły ślady chorobliwych zmian spowodowanych syfilisem.

Trąd znany był w Danii już ok. XIII w. i bardzo rozpowszechniony do ok. XVII w. Wywołują go bakterie, atakujące w pierwszym rzędzie centralny układ nerwowy, a potem całe ciało, powodując otwarte nieuleczalne rany prowadzące do usychania kończyn i kalectwa.

Według dawnych przesądów, trąd wywoływało jednoczesne zjedzenie ryby i mleka. Jednocześnie istniała świadomość epidemicznego charakteru choroby. Już w r. 1294 sąd miejski w Kopenhadze zabronił trądowatym dotykania innych. W XV w. istniało też prawo pozwalające na przymusową izolację chorych w "miejscach św. Jerzego".

Święty Jerzy był bardzo popularnym męczennikiem w średniowiecznej Europie Płn. Z historii o jego życiu, najbardziej znana to opowieść o walce ze smokiem, pochodząca z XI w.

W XV w. szpitale dla trędowatych uznała św. Jerzego za swego patrona i opiekuna, poprzez nazywając je "miejscami św. Jerzego".

Dla większej izolacji umieszczano je poza granicami miasta. Nie zachowało się jednak dużo informacji na temat ich wyposażenia.

Życie w szpitalach dla trędowatych było zorganizowane jak w klasztorze. Codzienną opieką zajmowali się ochotnicy. Każdy szpital miał ponadto zarządzającego i księdza, którzy nie mieszkali na terenie szpitala.

Wielu trądowatych z pewnością wykorzystywało szpital jedynie jako miejsce noclegu, ponieważ – wyposażeni w kołatki i dzwonki – mieli prawo do zebrania w miastach.

Okolo roku 1600 trąd był już w Danii rzadką chorobą. Przymusowa izolacja chorych przyczyniła się z pewnością do wytrzebienia choroby.

Syfilis dotarł do Europy wraz z żeglarzami z Ameryki po roku 1492. Choroba szybko rozprzestrzeniła się w całej Europie, do Danii dotarła prawdopodobnie okolo roku 1497.

Badanie szkieletów wykazało, że syfilis panujący w XVI w. na Bornholmie był odmianą wyjątkowo ciężką i śmiertelną. Po wytrzebieniu trądu na Bornholmie, wspomniany wcześniej szpital zajął się opieką nad chorymi na syfilisa.

Najwięcej pochówków odnotowano w XVII w. podczas wielkich epidemii **cholery**, w latach 1618 i 1653 - 54. Każda z nich pochłonęła ok. 1/3 liczby ludności.

Kaplica i szpital w Spidlegård w Åker funkcjonowały do r. 1694, gdy szpital przeniesiono do Aakirkeby.

Dla potrzeb zagranicznych kupców, mieszkańcy Greifswaldu w Niemczech postawili w Rønne kaplicę Marii Dziewicy, wymienioną po raz pierwszy w 1434 r. Na targu rybnym na Hammerknuden postawiono kaplicę Salomona, prawdopodobnie w początku XIV w. na polecenie arcybiskupa Lundu.

Na ile jest to możliwe do ustalenia, kaplica otrzymała imię świętego Salomona, jednego ze świętych z zakonu dominikanów. Dominikanie posiadali na początku XIV w. duże wpływy na dworze papieskim w Rzymie.

Kaplica Salomona zbudowana została z dużych cegieł i ociosanych głazów. Budowano ją dwukrotnie. Najpierw postawiono małą prostokątną salę kościelną, potem dobudowano kruchtę w stronie południowej. W samej sali kościelnej, we wschodniej części widoczne są fundamenty ołtarza. Wzdłuż ścian w kruchcie znaleźć można wbudowane ławy z cegły. Podłoga kaplicy pokryta była dużymi ceglami i płytkami kamiennymi, a dach pokryty dachówką.

Ruiny, widoczne dzisiaj, zostały odrestaurowane w związku z badaniami w r. 1923. Znalezione wówczas małe pomieszczenie, w którym znajdowały się potłuczone szkła okienne, świadczące o tym, że w kaplicy były kiedyś okna.

Kaplicę postawiono w związku z targami śledzia, które powstały w średniowieczu na północnym i północno-wschodnim wybrzeżu Bornholmu. Targi te odwiedzali głównie kupcy z niemieckich miast hanzeatyckich, a wiele monet znalezionych w kaplicy Salomona, pochodzi z Hamburga i Lubeki.

Można sobie wyobrazić, że w okresie od 24 sierpnia do 9 października - sezonu połowu i największej sprzedaży śledzia, miejsce było przepełnione było zarówno przez kupców, jak i rybaków.

Mały, naturalnie utworzony port Kragkås leżący na południowy zachód od kaplicy był dobrym miejscem do wyładunku łodzi ze śledziami i statków handlowych.

Blisko kaplicy Salomona, na północny zachód znajduje się święte źródło. Wokół niego istniała kiedyś konstrukcja kamienna. Zarówno kaplica, jak i święte źródło straciło swe znaczenie po reformacji w r. 1536. Potem budynek szybko uległ zniszczeniu.

Łącznie znanych jest na Bornholmie 9 świętych źródeł. Szczególne znaczenie przypisywano źródłu Helligdommen w Rø, gdzie w późnym średniowieczu postawiono kaplicę św. Trójcy. Źródło istnieje do dziś, lecz po kaplicy nie zostało ani śladu. Miejsce to opisał Rasmus Pedersen Ravn w roku 1671: *"Blisko morza istnieje święte miejsce, do którego w wieczór lub noc św. Jana przybywa wielu chorych i ułomnych, szukając pomocy w chorobie i słabości. Uważają bowiem, że nieco tej wody używanej zewnątrz i wewnątrz, prowadzi do poprawy."*

W sprawozdaniach księży z roku 1625 przeczytać można, że w dolinie na południe od kaplicy stał kamienny kopiec, z umieszczonymi w nim wieloma krzyżami wykonanymi z włosów ludzkich i zwierzęcych oraz tekstylia w różnych kolorach.

Kościół miał znaczne dochody ze źródeł. I tak np. dochody ze źródła Koldekilde w lesie Almindingen dzielono między szpital dla trądowatych w Spidlegård i kościół w Nylars.

Do czasu, gdy "Czarna Śmierć" (paneuropejska epidemia dżumy) w latach 1349-1350 zahamowała rozwój, średniowiecze charakteryzowało się rozwiniętym handlem i obfitymi połowami śledzi. Wzrost handlu i lepsze wykorzystanie możliwości wybrzeży prowadziło do zakładania miast z prawem kupieckim, tworzenia osad rybackich i kaplic, a także wznoszenia wielu bud rybackich, szczególnie wzdłuż wschodniego wybrzeża.

Wzmianka o Rønne pojawia się już w roku 1277, lecz po raz pierwszy jako miasto z prawem handlu w roku 1327. W r. 1346 biskup nadaje prawa kupieckie oraz prawo sądenia miastom Aakirkeby i Nexø. Svaneke jest wymienione jako miasto w roku 1491, lecz zarówno Svaneke, jak i Hasle otrzymały prawa kupieckie dopiero w XVI w.

W przeciwieństwie do bardzo dużej liczby stref osiedlenia z okresu wczesnego średniowiecza, dotychczas znanych jest zaledwie 19 z okresu późnego średniowiecza. Z reguły są bogate w znaleziska i łatwe do datowania. Najczęściej znajdowane są fragmenty szarej, niebieskiej lub białej kamionki, glazurowanych naczyń glinianych, czasem fragmenty cegieł. Ponadto często znajdowane są metale: żelazo i brąz oraz fragmenty naczyń żelaznych.

Handel wyrobami rzemieślników oraz produkty rybne i rolne odgrywały dużą rolę w drodze do osiągnięcia dobrobytu. Rzadko jednak pojawiają się wzmianki o lokalnych kupcach. Wymieniane są natomiast zasady specjalnych dni targowych. Wygląda na to, że największy udział mieli w handlu kupcy niemieccy, szczególnie z miast hanzeatyckich takich jak Greifswald, Stralsund, Kołobrzeg, Gdańsk i Królewiec. W sprawozdaniach księży z roku 1625 napisano, że Aakirkeby miało w dawnych czasach swój port i plażę koło cypla Raghhammer.

Miejsce jest obecnie całkowicie zasypane piaskiem i poza wałem wokół źródła oraz strumieniem Hullebæk trudno jest uwierzyć, że było to kiedyś połączenie arcybiskupstwa w Lund z Aakirkeby.

Inne utworzone przez naturę miejsca wyładunku jak Rønne, Sandvig, Melsted, Listed, Årsdale og Nexø są wciąż widoczne lub łatwe do znalezienia, ponieważ koło tych portów wzniesiono fortyfikacje.

Wielkie zapotrzebowanie na śledzie, będące ważnym składnikiem pożywienia w czasie katolickiego postu, miało duże znaczenie dla Bornholmu. Ludność zajmowała się i rybołówstwem, i rolnictwem. Wzrosła także liczba pogłowa, gdy solone masło stało się ok. roku 1300 ważnym produktem eksportowym.

W okresie średniowiecza w cieśninie Øresund i wodach wokół Bornholmu żyły olbrzymie ilości śledzi. Po zorganizowaniu wydobycia soli w XIII w., solony śledź stał niezwykle ważnym produktem eksportowym w katolickiej Europie, ze względu na zakaz spożywania mięsa w okresie postu. Handel organizowały głównie miasta hanzeatyckie, gdy ich kupcy ciągnęli na targi śledzi odbywające się w okresie największych połowów, czyli od 24 sierpnia do 9 października.

W środkowym średniowieczu na targach dominowały wschodnie miasta hanzeatyckie, lecz od połowy XV w. dominację tę przejęło miasto Lubeka.

Według źródeł pisanych, istniał na Bornholmie zwyczaj, że kupcy zostawiali swoją sól na następny rok. Koło bud rybackich na Bornholmie - podobnie jak w Skanii - znaleziono owalne wgłębienia z glinianym dnem, które najprawdopodobniej służyły do przygotowania i solenia śledzi. Transport morski śledzi odbywał się w beczkach. Szczególnie wzdłuż wschodniego i północno-wschodniego wybrzeża Bornholmu znajdują się skupiska bud rybackich przy wielu mniejszych portach naturalnych.

W późnym średniowieczu, gdy Hammershus stał się ośrodkiem administracji wyspy i rozwijały się miasta z prawem kupieckim, dopasowano do tego sieć dróg. Mniejsze drogi połączono z fortyfikacjami i młynami. Bite drogi są najlepiej zachowane w lasach, na nieuprawianych ziemiach uprawnych, a przede wszystkim na skrajach dolin strumieni, jako przedłużenie przepraw wpraw.

Kilka z najlepiej zachowanych dawnych dróg znajduje się przy brodzie Ålekistebro, gdzie cały system dróg prowadził do Hammershus. Tymi drogami mieszkańcy Bornholmu wieźli materiały budowlane, opał i opłaty oraz jechali do pańszczyźnianej pracy w twierdzy.

Średniowieczna sieć dróg składała się z dróg bitych bez stałych granic. Gdy wgłębienia na drodze stawały się zbyt głębokie, zakładano po prostu drugą równoległą drogę. Z tego też powodu często znajdowane są bite drogi biegnące wzdłuż siebie.

Wraz ze wzrostem liczby nowozakładanych miast tworzone wiele gildii kupieckich i cechów rzemieślniczych, szczególnie w XIII i XIV w. Organizacje te miały charakter zawodowy i służyły ochronie członków przeciwko obcej konkurencji oraz pomocą i wsparciem w wypadku np. procesów sądowych czy choroby.

Bornholmskie cechy parafialne przejęły w średniowieczu podstawowe wspólne zadania parafii: podział pańszczyzny na rzecz zamku, rozbudowa dróg, organizację milicji obywatelskiej oraz konserwację fortyfikacji i miejsc palenia ognisk ostrzegawczych.

Jeszcze w późnym średniowieczu większość wiejskich kościołów Bornholmu mogła pełnić rolę kościołów obronnych. Przechowywana w nich była broń należąca do parafii i wokół kościoła zbierały się miejscowe oddziały obronne ze swym przywódcą.

Mimo zorganizowanej obrony, Bornholm w późnym średniowieczu nie uchronił się od najazdów i podpaleń. Jak zwykle, istnieje związek między czasami niepokoju i zakopanymi skarbami. I tak na przykład wielki skarb srebrny, zawierający prawie 2.200 srebrnych monet i wagi 2,5 kg, został około roku 1285 zakopany w Slamrebjerg. Dania nękana była wówczas przez kaprów norweskich.

Inne znaleziska wydają się mieć związek z zamieszkami ok. roku 1360, plądrowaniami wyspy w latach 1391-1393 przez piratów niemieckich oraz spaleniem połowy gospodarstw bornholmskich przez flotę Hanzy niemieckiej w latach 1427-28. W Hammershus znaleziono skarb z 22 złotymi guldenami oraz czterema pierścieniami, prawdopodobnie mających związek z zajęciem Hammershus przez mieszkańców Lubeki w roku 1522.

Niektóre z gospodarstw, należących do elity społecznej i finansowej, mogły być także sfortyfikowane. Szczególnie w XIV w. prywatne zamki były dość powszechne.

Gdy wróg zaatakował, dzwoniły dzwony kościelne i rozpalano ogniska ostrzegawcze na wzgórzach, by zebrać obrońców. W r. 1428 król Eryk Pomorski (Eryk VIII) wydał pisemne zarządzenie na zgromadzeniu w Ringsted, w którym surowo nakazał ludności dyżury straży na wybrzeżach i założenie oddziałów obrony wybrzeża.

Za panowania Jana II Oldenburga (1481-1513) powtórzone zostaje wezwanie króla Eryka Pomorskiego o tworzeniu rowów ochronnych wzdłuż plaż.

Wiele z fortyfikacji Bornholmu mogło zostać założonych w XV – XVI w. Wiele z nich nie było potem używanych i konserwowanych. Fortyfikacje mogą być trudne do datowania, nawet mimo badań archeologicznych. Najstarsze z nich zbudowano w formie długich niskich wałów ziemnych, jak najbliższej skraju plaży. Budowano je na tych odcinkach wybrzeża, które umożliwiały łatwe zejście na ląd z mniejszych łodzi, najczęściej przy ujściu rzeczek i strumieni.

Instytucja sądziego w sprawach sądowych ustalana była na zgromadzeniach miejskich, parafialnych lub dzielnicowych. Hammershus uzyskał prawo sądenia (jurysdykcję) oraz własny budynek sądu i szubienicę prawdopodobnie tuż po rozbudowie zamku po roku 1252. Miasta Rønne, Aakirkeby, Nexø, Svaneke og Hasle otrzymały prawa kupieckie oraz sądenia i zostały odłączone od sądownictwa dzielnicowego/okręgowego, tworząc własne sądy miejskie i szubienice.

Przy kościołach w Vestermarie, Klemens, Østermarie oraz Aakirkeby odbywały się sądy dzielnicowe/okręgowe. Prowadzone były przez namiestnika królewskiego, znającego przepisy sądowe. Ponad sądami okręgowymi stał sąd wyższy, wspólny dla całej wyspy. W średniowieczu nazwany został "landsting" i prowadzony był przez sądziego. Posiedzenia landstingu odbywały się w sobotę przed dniem św. Jana w kościele Aa kirke w Aakirkeby.

3. Okres panowania Lubeki (1525-1576)

Podczas powstania przeciw Chrystianowi II Oldenburgowi, zwanemu Okrutnym i jego siłom w roku 1523, zwycięski król Fryderyk I miał poparcie miasta Lubeka. By pokryć koszty działań wojennych, Bornholm został oddany w zastaw miastu Lubeka na 50 lat (1525-1575). Wyspa pozostała częścią królestwa Danii, lecz aż do roku 1576 rządzona była przez namiestników z Lubeki.

Kilka lat wcześniej, w latach 1509-1511 oraz w roku 1522 mieszkańcy Lubeki dokonali plądrowania i palenia wyspy. Z tego też powodu ludność Bornholmu przyjęła panowanie Lubeki bez większego entuzjazmu, a fakt obłożenia wyspy wysokimi podatkami prowadził do wielu skarg do duńskiego króla.

W roku 1535 doprowadziło to do zbrojnego powstania koło Ugleenge na południe od Aakirkeby.

Bornholmczycy zostali pokonani, lecz mimo porażki militarnej, udało się zmniejszyć wysokość podatków.

Istnieje wiele zachowanych informacji z tego okresu, właśnie dzięki pisemnym skargom do króla oraz dzięki rachunkowości prowadzonej przez Lubekę. Mimo obietnic o przedłużeniu zastawu na kolejne 50 lat, potęga Hanzy została tak osłabiona, że Fryderykowi II udało się odzyskać Bornholm w roku 1576.

Mimo tego, że na żądanie duńskiego króla arcybiskupstwo musiało w roku 1522 oddać Bornholm, kościół zachował swoje dobra na wyspie aż do roku 1541. Większość księży katolickich zachowało swój urząd i pobierano w dalszym ciągu dziesięcinę, lecz jej część otrzymywał teraz król.

Księga z własnościami i dochodami kościelnymi została spisana po raz pierwszy w roku 1569. Księga zawiera pierwsze wzmianki o nazwach bardzo wielu miejscowości, z których wiele udało się odnaleźć.

W okresie lubeckim nie rozbudowano kościołów, lecz w kościołach w Poulsker oraz Aa kirke zarejestrowano malowidła ścienne z okresu 1560-70. W kościele w Allinge oraz w Aa kirke w Aakirkeby zachowane zostały także nagrobki trzech namiestników Lubeki oraz informacje o kilku innych nagrobkach z tego okresu.

Znaleziono je w prywatnych gospodarstwach, gdzie zostały ponownie wykorzystane jako stopnie schodów lub bruk kamienny.

Najstarsze opisy zabudowy Bornholmu oraz mapy topograficzne pochodzą zaledwie XVII-XVIII w., lecz z dużą pewnością opisują także zabudowę w XV-XVI w.

Zabudowa nadbrzeżna to cztery miasta z prawami kupieckimi i 18 osad rybackich. Zabudowa lądowa to jedno miasto o prawach kupieckich, 950 zwykłych gospodarstw oraz 400 gospodarzy. Gospodarstwa koncentrują się wokół szerokiego pasa wokół wspólnej, nieuprawianej części – lasu Almindingen. Gospodarstwa własne i dzierżawione posiadały numery, które używane są do dziś. W księdze kościelnej z roku 1624 podana jest łączna liczba gospodarstw – 881. Ravn podał w roku 1671 liczbę 879, zastrzegając się jednak, że nie jest ona dokładna.

W okresie panowania Lubeki, kupcy z innych miast hanzeatyckich narzekali na to, że Lubeka zmonopolizowała handel na Bornholmie. Oplącalny wcześniej handel bałtycki zaczął zamierać, a szlaki handlowe skierowały się bardziej na zachód. Stan śledzi w Bałtyku znacznie się zmniejszył, a wraz z tym zmniejszyły się dotychczas wielkie zyski z handlu i eksportu solonego śledzia. Rolnictwo stało się ponownie najważniejszym zajęciem ludności.

Dopiero w XVI w. wozy stały się powszechnym środkiem transportu osobowego. Mieszkańcy Lubeki wspominali o złym stanie dróg na Bornholmie, dlatego też Schweder Ketting zbudował drogi z układanym kamieniem prowadzące z Vallensgård do Aakirkeby. Salchow w wojskowym sprawozdaniu z r. 1814 pisał o stanie dróg, który prawdopodobnie był podobny do tego z okresu średniowiecza: *”Właściwe drogi są co roku konserwowane, lecz wiosną i jesienią trudne do przebycia. Istnieje bardzo wiele małych, bocznych dróg. Jest to skutkiem odizolowanego położenia gospodarstw, ponieważ każde z ich najmniejszego skupiska ma swoją własną drogę do kościoła, wiele skupisk ma bezpośrednią drogę do najbliższego miasta. Ponadto istnieje wiele dróg łączących parafie i ich mieszkańców. Mniejsze drogi nie są stałe, lecz są orane i obsiewane na przedwiośniu i po raz kolejny tworzone na następny rok.”* Prawdopodobnie nad najgłębszymi i najtrudniejszymi do przebycia strumieniami przeprowadzono drewniane mosty. Mosty kamienne stały się powszechne dopiero w XIX w. Aż do XX w. najszybszą i najbardziej efektywną drogą transportu była droga morska.

W okresie panowania Lubeki, parafie płaciły rodzaj zbiorowego podatku, ustalanego i regulowanego wewnątrz parafii. Na podstawie ksiąg ziemskich, można stwierdzić, że chłopci zostali opodatkowani indywidualnie ok. roku 1598 - 99.

Po powstaniu i bitwie pod Ugleenge, broń bornholmskiej milicji, przechowywana w kościołach, została skonfiskowana przez lubeczan. W czasie wojny 7-letniej (1563 - 70) milicja na wyspie powstała na nowo i wszystkie zagrożone odcinki wybrzeża uzbrojono przy pomocy dołów i fortyfikacji. Można przyjąć, że przygotowano także dawną twierdzę Ringeborgen w lesie Almindingen. Prawdopodobnie wały obronne i fortyfikacje Bukkediget, na płn.zachód od Rispebjerg zostały wzniesione przez lubeczan. Mimo badań archeologicznych w r. 1950 nie udało się jednak ustalić daty powstania tego obiektu.

W niewielu miejscach w Danii wzniesiono tak wiele fortyfikacji nadbrzeżnych jak na Bornholmie. W raporcie z r. 1807 podaje się ich ilość na 124. 90 spośród nich jest zachowanych i znajduje się pod ochroną. Większość z tych fortyfikacji używano aż do r. 1814. Uważa się, że kilka fortyfikacji wewnątrz wyspy zostało wzniesionych w latach 1563 - 70, jak np. fortyfikacje na płn. wschód od Kattesletsgård w Bodilsker oraz przypuszczalne fortyfikacje koło lasu Hulvidje na wschód od kościoła w Bodilsker.

*) Archeolodzy z Muzeum Bornholmu współpracują z miejscowymi archeologami-amatorami, którzy w wolnym czasie badają wiele stanowisk, także przy pomocy wykrywaczy do metalu. Współpraca ta opiera się na ściśle określonych warunkach, w tym prawnych. Samodzielne korzystanie z wykrywaczy metali jest w Danii objęte bardzo restrykcyjnymi przepisami prawnymi. Znaleźiska należą do państwa duńskiego i należy je oddać odpowiednim organom. W pewnych wypadkach wypłacane jest znalazcy wynagrodzenie. (przytłumacza).